

O POKRETLJIVOSTI SEOSKOG STANOVNIŠTVA

Maja Štambuk

Institut za društvena istraživanja
Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Amruševa 8/III

SAŽETAK

Migracije seoskog stanovništva, posebice poljoprivrednog, značajan su element transformacije tradicionalne seoske socijalne strukture. U tekstu se govori o nekim obilježjima prostorne pokretljivosti, prije svega o opsegu odseljavanja, razlozima, odseljenih, te mjestima u kojima odseljeni sada žive. Podaci koje koristimo rezultati su istraživanja koje je uzgredno dotaklo i te probleme, pa su više poslužili kao predložak za neka razmišljanja o uzrocima i mogućim posljedicama seoskog eksodusa.

Napuštanje sela i posebno poljoprivrede kao isključivog izvora prihoda domaćinstva je još uvijek aktualan proces u Jugoslaviji jer su znatni kontingenti seoskog i poljoprivrednog stanovništva koji tek čekaju trenutak svoje prostorne ili profesionalne mobilnosti¹.

Prvi veći odlazak sa sela zabilježen je u poslijeratnom razdoblju. Do rata prvenstveno poljoprivrednoj zemlji, Jugoslaviji se kao nužni preduvjet razvoja nametnuo problem industrijalizacije zemlje, koji je zahtijevao radnu snagu. Radna je snaga, gledano se tog aspekta, bila neracionalno raspoređena. S jedne strane, u nisko proizvodnoj, neakumulativnoj poljoprivredi s uglavnom malim i rasparceliranim posjedima angažirana je većina radno aktivnog stanovništva, dok, su s druge strane, razvoju industrije i velikim javnim radovima na reparaciji zemlje potrebni radnici. Tu neravnotežu između realne situacije i općih potreba bilo je potrebno rješavati brojnim mjerama koje su nužno štatile seljaku uz svo uvažavanje ogromnog doprinosa tog sloja u netom završenom ratu i revoluciji. Radnici su dobili mirovinsku i socijalnu zaštitu, dječji dodatak, zagarantirani minimalni dohodak, imali su mogućnost dobijanja društvenog stana, gradila su se za njih odmarališta itd. Seljaci su »dobili« obavezni otkup, forsirana je kolektivizacija, porez je bio progresivan, određivale su se minimalne cijene, itd., što je, uz nesigurni karakter poljoprivredne proizvodnje na niskom tehničkom nivou i dohotka koji se u tim uvjetima ostvarivao, moralo utjecati na masovno napušta-

¹) Seoskog stanovništva je, prema popisu 1981. god. bilo 53,5%, a poljoprivrednog prema istom izvoru, 20%.

nje poljoprivrede. Budući da se industrija koncentrirala u gradovima² seljaci su u potrazi za sigurnijim životom gotovo u pravilu napuštali i svoja sela.

Sav taj transfer bio je nedovoljno organiziran te je imao negativne posljedice i na jednoj i na drugoj strani. Uglavnom primitivna poljoprivreda, koja je dotada uspijevala prehranjivati stanovništvo zemlje, ostala je bez velikog broja najvitalnijih poljoprivrednika, što joj je smanjivalo akumulativnu moć³. Mala kupovna moć nepoljoprivrednog stanovništva i niske cijene poljoprivrednih proizvoda pogoršavali su situaciju³, jer nije se imalo što ulagati u modernizaciju proizvodnje. Skromna sredstva koja su mogla biti investirana u gospodarstvo često su odlazila na povećanje niskog životnog standarda.

Postepenom stabilizacijom tih kretanja, razvojem industrije, društvene i individualne poljoprivrede, boljim, decentraliziranim razmještajem industrije, stvaraju se preduvjeti za planski razvoj sela⁴. Stvaranje boljih uvjeta za razvoj poljoprivredne proizvodnje u individualnom sektoru u Jugoslaviji nužno pretpostavlja, uz rješavanje osnovnih socijalnih preduvjeta, povezivanje s društvenim sektorom poljoprivrede. Međutim, za sada, ta suradnja, s obzirom na »nepokrivenost« većine seoskih područja određenom društvenom poljoprivrednom organizacijom i, tamo gdje je ima, njenim visokim troškovima organizacije te slabe materijalne osnove proizvodnje većine individualnih gospodarstava, ne daje poželjne rezultate. Postojeći oblici suradnje ne privlače u znatnijoj mjeri individualne poljoprivrednike. Važan preduvjet uspješnijoj suradnji individualnog i društvenog sektora jest jačanje individualnog sektora, što je dosadašnjim akcijama uglavnom nedostajalo.

Sve su to razlozi koji direktno podstiču djelomično ili konačno napuštanje poljoprivrede. Mogućnost zapošljavanja u društvenoj privredi stvara osnovu za realizaciju »bijega« iz poljoprivrede. Napuštanje poljoprivrede kao isključivog zanimanja danas nije u pravilu vezano uz napuštanje sela. Disperzija industrije i razvoj tercijarnih djelatnosti, uz poboljšanje putne mreže i prometnih sredstava stvara mogućnosti za zapošljavanje u nekoj izvanpoljoprivrednoj djelatnosti uz istovremeno zadržavanje gospodarstva. Donekadno jedini i/ili glavni izvor dohotka domaćinstva — poljoprivredni, sve više postaje dopunski i najčešće se svodi na naturalnu opskrbu, što, osim što potpomaže budžet domaćinstva, zapošljava i ostale vitalne članove (posebno žene). Gledano s aspekta domaćinstva, takva kombinacija dohotka znači povoljniji socio-ekonomski položaj. Na razini sela ili regije znatniji udjel tih domaćinstava doprinosi stabilizaciji seoskog stanovništva.

2) Zvonimir Baletić ukazuje na jedini mogući način razrješavanja problema agrarne prenapućenosti: »Temeljni problem sastoji se u istovremenom povećanju produktivnosti poljoprivrede i drugih sektora ekonomije, jer samo porast poljoprivredne produktivnosti, a ne njeno zaostajanje, može osloboditi jedan dio radne snage iz poljoprivrede, a napredak drugih sektora stvoriti uvjete za njegovu ekonomsku apsorpciju«. Z. Baletić, »Agrarna prenapućenost u teoriji ekonomskog razvoja«, **Zbornik Pravnog fakulteta**, Zagreb, god. XIX, br. 3—4/1969, str. 348.

3) Vladimir Stipetić: **Prijeti li glad? Naše i svjetske rezerve hrane do 1985, Aktuelna misao** —

4) Još dakako, imamo previše poljoprivrednika, još njihovi problemi nisu riješeni. Oni do danas (osim parcijalno) nemaju riješeno mirovinsko i zdravstveno osiguranje, oni uglavnom nisu »pokriveni« ni službom socijalne zaštite, veoma su rijetko uključeni u planove poljoprivredne proizvodnje, teško dobivaju zajmove za bilo koji vid unapređenja obiteljske poljoprivrede, cijene njihovim proizvodima nisu garantirane, otkup tržišnih viškova dobro je organiziran, kooperacijom je obuhvaćen mali broj poljoprivrednih proizvođača, zanimanje poljoprivrednika je pri dnu ljestvice socijalnog statusa, dakle, postalo je neatraktivno.

Prostorna pokretljivost seoskog stanovništva svakako je jedan od elemenata neophodnih u proučavanju promjena u seoskoj socijalnoj strukturi, bilo da je promatramo kao jedan od uzroka ili kao jednu od posljedica tih promjena.

U nastavku iznijet ćemo podatke o odseljenju iz seoskih poljoprivrednih domaćinstava koji su prikupljeni pri istraživanju »Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji«⁵. Možda ti podaci neće značajnije obogatiti dosadašnja saznanja o migracijskim kretanjima seoskog stanovništva, ali će sigurno ukazati na neke veze koje postoje između samog odseljavanja i osnovne domaćinske situacije. Naime, pokušali smo ustanoviti, pored ostalog, sličnosti i razlike u ponašanju među članovima mješovitih i isključivo poljoprivrednim domaćinstvima s obzirom na odseljavanje.

Koliko se i zašto odseljava

Nešto je manje od polovice anketiranih domaćinstava (46,5%) iz kojih nije nitko odselio, koja od njihova formiranja nije nitko napustio. Takva »integralna« domaćinstva češća su među većim domaćinstvima, dok ih je među onima od dva člana relativno najmanje. Veće je iseljavanje zabilježeno iz čistih poljoprivrednih domaćinstava (137 članova iz stotinu domaćinstava), nego iz mješovitih (113). Varijabla republike, odnosno pokrajine, koja je inače značajan činilac razlikovanja kod brojnih indikatora, ovdje je veoma nisko povezana s brojem odseljenih ($C = 0,152$).

Brojni su i često složeni razlozi koji utječu na odlazak iz domaćinstva. Gotovo da svaki pojedinac ima svoj skup razloga i motiva. Pretpostavka je da je u svim tim posebnim skupovima razloga ipak jedan odlučujući, bio kao rezultat svjesne ili nesvjesne racionalizacije »potrebe« odlaska⁶. Veoma uprošćeno ti se razlozi mogu podijeliti na ekonomske i neekonomske. U anketnom istraživanju ponudili smo slijedeće modalitete kao moguće razloge odseljenja: zapošljavanje, promjena radnog mjesta, udaja/ženidba, dioba, izdvajanje i ostalo. Odgovore su davali oni članovi domaćinstva koji su ostali u domaćinstvu, te se zato radi gotovo isključivo o manifestnim razlozima.

Udaja ili ženidba najčešći je razlog odlaska iz domaćinstva. Tri četvrtine domaćinstava imalo je nekog člana koji je zbog toga odselio⁷. Slijedeći razlog po zastupljenosti jeste zapošljavanje. Frekvencija napuštanja domaćinstva zbog tog razloga ovisi o nizu činilaca, kao što su npr. stupanj decentraliziranosti privrednih objekata, razvijenost poljoprivredne proizvodnje,

5) Anketno istraživanje provedeno je 1976. godine: Vidjeti: Grupa autora, Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980.

6) Ako se zanemari ženidba kao specifičan razlog, onda je traženje rada kod seoskih stanovnika često zajednički nazivnik svih aspiracija koje se javljaju prilikom odseljavanja. Po prelasku u grad taj se razlog cijepa na više razloga. Vidjeti Monique Vincienne, *Du village a la ville*, Mouton, Paris, 1972, p. 14—15.

7) Žene znatno više od muškaraca preseljavaju, što je vezano uz tzv. ženidbenu migraciju. U razvijenijim područjima razlika u udjelu ženskog i muškog u mobilnom stanovništvu je manja, što istraživače upućuje na zaključak da je »muška seoba« motivirana uglavnom ekonomskim razlozima. O tome vidjeti opširnije u: *Migracije stanovništva Jugoslavije*, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd, 1971, str. 152—153.

mogućnosti školovanja i svijest o potrebi obrazovanja, tradicija napuštanja domaćinstva u selu i sl⁸.

Dioba porodičnog gospodarstva ili izdvajanje jednog člana rijetko se susreće kao razlog odseljavanja iz domaćinstva.

Promjena radnog mjesta najrjeđe se spominjala kao razlog napuštanja domaćinstva⁹.

Razlike u zastupljenosti pojedinih razloga prema republikama i pokrajinama postoje ali nisu jako izražene. Posvuda je udaja ili ženidba bila razlog odseljavanju većine odseljenih. Na Kosovu je taj postotak najveći (85,2%). Odlazak radi zapošljavanja najizraženiji je u Hrvatskoj, gdje je iz 51,3% domaćinstava netko otišao iz tog razloga, za razliku od Kosova gdje je taj razlog spomenut u samo 26,1% domaćinstava. U Sloveniji (2,3%) i Kosovu (4,6%) dioba i izdvajanje su najslabije zastupljeni, dok su ti razlozi u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i užoj Srbiji nešto češći. Promjena radnog mjesta kao razlog odlaska nešto je više zastupljena u Hrvatskoj i Sloveniji. Na kraju napomenimo da razlike u razlozima odlaska između čisto poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava nema ($C = 0,101$).

Tko i gdje odseljava

Zanimanje se isključivo određuje za osobe koje su aktivne ili su bile aktivne u nekoj djelatnosti, dakle, koje svojim sadašnjim ili proteklim radom osiguravaju sredstva za život. Budući da su brojna zanimanja bila niško frekventirana, lista je sužena na slijedeće kategorije: aktivni poljoprivrednik, aktivni nepoljoprivrednik, izdržavana osoba i umirovljenik. Dodana joj je kategorija »izdržavane osobe« radi cjelovitog uvida u napuštanje domaćinstva.

Najviše je domaćinstava koja su napuštale izdržavane osobe. Radi se o domaćicama koje udajom napuštaju roditeljsko domaćinstvo. (Izuzetak su Crna Gora i Slovenija.) Domaćinstva iz kojih su odseljavali aktivni nepoljoprivrednici na drugom su mjestu. Može se pretpostaviti da su na taj način

8) Prostorna pokretljivost članova domaćinstva često je povezana s promjenom osnovne djelatnosti, odnosno, najčešće zamjenom poljoprivredne nekom nepoljoprivrednom djelatnošću, bez obzira na to što nazlozi odlaska ne moraju imati prvenstveno ekonomski karakter (neki od tih neekonomskih razloga mogu biti npr. potreba za osamostaljivanjem, privlačnost grada i sl.). Jednim istraživanjem seoske omladine 1967. godine ustanovljeno je da bi 46,6% ispitanika — poljoprivrednika željelo živjeti u gradu, a čak 75,2% ispitanika — učenika izjasnilo se za grad kao aspirirani okvir mjesta stanovanja. O tome vidjeti opširnije u: E. Dilić, **Društveni položaj i orijentacija seoske omladine — Rezultati istraživanja**, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Zagreb, i Institut društvenih nauka, Beograd, 1971, str. 109—111. Međutim, jedno novije istraživanje provedeno 1975. godine pokazalo je značajan obrat u aspiracijama seoske omladine u pogledu mjesta stanovanja. Naime, većina je ispitanika dala prednost životu u selu. To s jedne strane može značiti da su se poboljšali uvjeti života u selu, ali i da je došlo do određene demistifikacije grada, s druge strane. No, seoska omladina ne želi ostati u poljoprivrednom zanimanju, nego bi ostanak u selu kombinirala s nepoljoprivrednom zaposlenošću. O tome piše: Edhem Dilić, »Migracijske tendencije seoske omladine«, **Sociologija sela**, god. XV, br. 49—50/1975, str. 64.

9) Migracijski procesi najviše zahvaćaju aktivni dio stanovništva, dakle, starosne strukture od 15 do 64 godine, s tim da osobe stare između 15 i 34 godine »čine više od polovine stanovništva doseljenog u periodu 1958—1961. Prema tome, u preseljavanju najviše sudjeluju mlade generacije«. S obzirom na obrazovnu razinu, »mobilnost školovanog stanovništva je mnogo veća nego neškolovanog. Školovano stanovništvo je gotovo dva puta više obuhvaćeno migracionim procesima, jer se oko dve trećine (ili 65,6%) stanovništva sa srednjom, višom ili visokom školom iselilo iz mesta u kojem je rođeno, prema jednoj trećini (ili 34,5%) stanovništva sa osnovnom školom«. Migracije stanovništva ... spom. dj. str. 171, 191 i 192.

brojna domaćinstva izgubila status mješovitih. Izrazito niski udjel domaćinstava koja su napustili nepoljoprivrednici nalazimo u Kosovu (9,8%), a izrazito visok u Crnoj Gori (61,5%).

Aktivni poljoprivrednici nešto manje napuštaju svoja domaćinstva, ali postotak takvih domaćinstava je ipak relativno visok, naročito u nekim područjima (Makedonija — 50,8% i uže područje Srbije — 45,2% domaćinstava iz kojih su se odseljavali aktivni poljoprivrednici). Načini njihova odlaska bili su veoma različiti, bilo da su se zapošljavali kao fizički radnici u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti, doškolovanjem mijenjali profesiju ili su odlazili na rad u inozemstvo¹⁰. Među radnicima u inozemstvu ima mnogo poljoprivrednika od kojih samo neznatan broj radi kao poljoprivrednici. Nakon povratka s rada u zemlju, oni se također nerado vraćaju svojem nekadašnjem zanimanju¹¹.

Umirovljenici su u neznatnom broju napuštali domaćinstva. Mobilnost u umirovljeničkim godinama je inače veoma slaba, a u našem selu oni i nisu zastupljeni u većem broju.

Prema mjestu u kojem žive odseljeni mogu se pratiti najznačajniji pravci migracija. Migracijski put može završiti već u samom selu, a može i negdje izvan Jugoslavije.

Mjesta sadašnjeg boravka odseljenih podijelili smo s obzirom na udaljenost i vrstu naselja. To su isto selo, drugo selo iste općine, općinski centar, republički ili regionalni centar vlastite republike ili pokrajine, te ostala mjesta u zemlji i inozemstvu. Najviše je domaćinstava s članovima koji su ostali u istom selu. To prvenstveno treba povezati s podatkom o velikom broju izdržavanih koji su zbog udaje napustili domaćinstvo, dakle, domaćicama. Gotovo isto toliko je domaćinstava čiji se članovi sada nalaze u »ostalim mjestima u Jugoslaviji«. Jednako su zastupljena domaćinstva čiji je neki odseljeni član sada stanovnik drugog sela u općini ili regionalnog ili republičkog centra. Općinski centar je nešto slabije privlačio odseljene članove, dok je domaćinstava s nekim članom u inozemstvu najmanje, što nikako nije »mali« podatak. Naime, iz 29,0% domaćinstava koja je napustio poneki član netko je u inozemstvu.

Predviđanje daljih trendova u procesu napuštanja sela i poljoprivrede veoma je riskantan pokušaj budući da se radi o veoma složenim procesima ovisnim o čitavom nizu internih i eksternih, predvidivih i nepredvidivih faktora. U svakom slučaju, mnogi od tih faktora izvan su domašaja realnih prognoza. Ostvareno smanjenje broja poljoprivrednih proizvođača na razvijenom zapadu sigurno je trend koji nas očekuje. Međutim, teško je pred-

10) Prema Popisu stanovništva i stanova 1971. godine, 45,3% ukupnog broja radnika u inozemstvu bili su poljoprivrednici i srodni radnici. **Statistički bilten br. 679**, Lica na privremenom radu u inostranstvu prema Popisu stanovništva i stanova 1971, SZS, Beograd, 1971, str. 10.

11) »Povratnička domaćinstva su u znatno većem broju od migrantskih — M. S.) koristila uštede u poljoprivredi. Najvjerojatnije da je veći intenzitet u odnosu na migrantska domaćinstva nastao nakon povratka. Povratnici, porijeklom iz agrara, teško su mogli naći zaposlenje u društvenom sektoru privrede, te je velikom broju slučajeva radno angažiranje na vlastitom imanju ostalo kao jedina mogućnost. Dio povratnika je u vrijeme rada u inozemstvu planirao potpuni povratak poljoprivredi (takvih je oko polovica od ukupnog broja koji je trošio uštede u poljoprivredi, ili oko 25% od ukupnog broja povratnika koji imaju poljoprivrednu zemljište), ali dobar dio je donio odluku tek nakon povratka.« Ivica Nejašmić, »Uključivanje vanjskih migranata u gospodarski i društveni razvoj SR Hrvatske«, **Rasprave o migracijama**, sv. 54, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 35.

vidjeti kada bi se to u Jugoslaviji moglo ostvariti¹². Bez obzira na najnovije zanimanje individualnog poljoprivrednika da osuvremeni obradu zemlje, još uvijek je to premla da bi se bez ozbiljnih posljedica po količinu i kvalitetu hrane poljoprivreda mogla odreći većeg broja poljoprivrednika. Pored relativno slabe ekipiranosti seljačkog posjeda modernim sredstvima rada često se događa da je ulaganje ekonomski neracionalno. Naime, mali i isparcelirani posjed ne može biti temelj modernoj poljoprivrednoj proizvodnji. Mogućnosti koje pruža noviji društveni koncept — udruživanje — sigurno su velike, ali se u praksi tek trebaju potvrditi.

U svakom slučaju, tek modernizacija poljoprivredne proizvodnje u tehničko-tehnološkom, organizacijskom i obrazovnom smislu može bez posljedica po proizvodni efekt i nadalje »oslobađati« uvjetni »višak« poljoprivrednika.

Maja Štambuk

On the Mobility of the Rural Population

(SUMMARY)

Migrations of the rural population, especially of the agricultural population, are a significant component of the transformation of the traditional rural social structure. The article deals with some aspects of spatial mobility, primarily the scope of exodus, reasons for it, occupation of those departing and places where they moved to. The data used are results of a research project which touched upon those issues; therefore, they have been used to a large degree only as grounds for reflecting upon causes and possible consequences of the rural exodus.

12) Dvojica autora koji su u svojim radovima procijenili broj poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji u slijedećem periodu prilično se slažu u prognozama. Vlado Puljiz predviđa da će u 1985. godini poljoprivredna populacija (prema srednjoj stopi deagrarijacije) sudjelovati u ukupnom stanovništvu s oko 20%. Autor, upozoravajući na neke manjkavosti statističkih definicija na temelju kojih je izradio prognozu, smatra da bi taj postotak mogao biti i nešto viši. (Vlado Puljiz, **Eksodus poljoprivrednika**, Centar za sociologiju sela, grada i prostora, IDIS-a, Biblioteka sociologije sela, Zagreb, 1977, str. 156). S. Livada za istu godinu predviđa da će poljoprivredno stanovništvo sudjelovati u ukupnom stanovništvu sa 22,3%. S. Livada je izradio projekciju poljoprivrednog stanovništva do 2000. godine. Te bi godine Jugoslavija imala oko 7% poljoprivrednog stanovništva. (Svetozar Livada, **Društveno-ekonomski uzroci i posljedice starenja poljoprivrednog stanovništva**, Doktorska disertacija, Zagreb, 1975, str. 311.). Ove su promjene dostignute već 1981. godine.